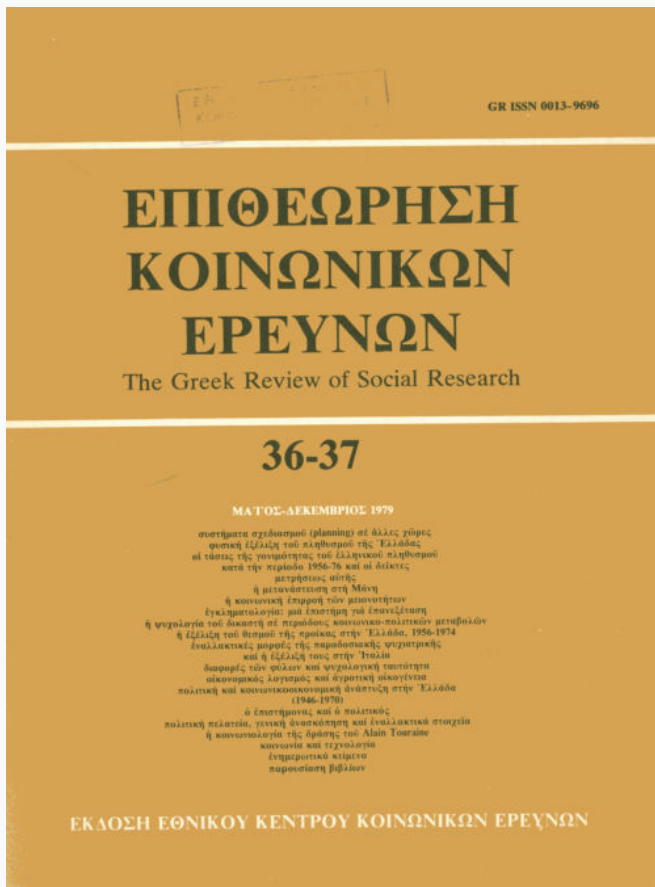

The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια

Βασίλης Καραποστόλης

doi: [10.12681/grsr.463](https://doi.org/10.12681/grsr.463)

Copyright © 1979, Βασίλης Καραποστόλης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Καραποστόλης Β. (1979). Οικονομικός λογισμός και αγροτική οικογένεια. *The Greek Review of Social Research*, 36, 365–371. <https://doi.org/10.12681/grsr.463>

οικονομικός λογισμός και άγροτική οικογένεια

του
Βασίλη Καραποστόλη

Ἡ μελέτη, τὰ τελευταῖα κυρίως χρόνια, τῶν καθυστερημένων οικονομικῶν περιοχῶν τοῦ κόσμου ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι ἔθεσε σὲ δοκιμασία τὶς ἔννοιες καὶ τὰ συμβατικά μεθοδολογικὰ ὄργανα τῆς οικονομικῆς θεωρίας ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς τόσο πολλῶν ἰδιομορφιῶν καὶ ἀνομοιοτήτων ἀνάμεσα στὶς περιοχὲς αὐτές, ἔθηκε ἀκόμα μὲ τρόπο καίριο καὶ ἄμεσο καὶ τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῆς φύσης καὶ τῶν ὁρίων τῆς οικονομικῆς σκέψης γενικά ἢ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσουμε καλύτερα, τὸ ζήτημα τῆς ἴδιας τῆς ἐπισημολογικῆς σύστασης τῆς οικονομικῆς σκέψης. Τὸ ἀντικείμενο τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης στὴν περίπτωση αὐτῆ—οἱ «ὕπανάπτυκτες χῶρες»—παρέπεπε πίσω στὸ ὑποκείμενο, καθιστώντας ἔτσι ἀναπόφευκτη τὴν ἀποκάλυψη τῶν ἀφεταιριακῶν ἐπισημολογικῶν ὑποθέσεων ὅποιασδήποτε θεωρίας θὰ ἐπιχειροῦσε τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπανάπτυξης ἢ ἀκόμα τῶν πρωτογενῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν.

Πραγματικά, ὅταν ἡ οικονομικὴ ἔρευνα στράφηκε πρὸ συστηματικῶς τὰ τελευταῖα χρόνια στὶς «περιφέρειες» ἢ καθυστερημένες οικονομίες, ἀντιμετώπισε ἓνα τεράστιο φάσμα ἀπὸ ἰδιουπίες τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς δράσης τῶν διαφόρων φορέων, μιᾶς δράσης πού βέβαια περιέκλεινε καὶ ἀναδείκνυε μαζί ὀλόκληρο τὸ σύστημα ἀξιών πού ἐπικρατοῦσε στὶς κοινωνίες αὐτές στὴν ἐξεταζόμενη ἱστορικὴ περίοδο.

Τὸ δῆλημα μπροστὰ στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ ἔρευνα ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας: εἴτε θὰ θεωροῦσε τὶς ἰδιουπίες αὐτές σάν «ἀνωμαλίες» ἢ «παρεκκλίσεις» ἀπὸ ἓνα ὑπόδειγμα οικονομικῶν σχέσεων καὶ συμπεριφορᾶς μὲ κεντρικὸ ἀξίονα τὸν ὀρθολογισμό ἔτσι ὅπως τὸν ἀντίλαμβανόταν ἡ σύγχρονη θεωρία, εἴτε θὰ ἀπέδιδε μιὰ ἀποκλειστικὴ ταυτότητα στὸ «ὀρθολογικὸ» σύστημα τῶν ὑπανάπτυκτων οικονομιῶν καὶ χῶρων μὲ δική του ἐσωτερικὴ καὶ «εἰδοποιῶ» λογικὴ.

Ὅπωςδήποτε, σὲ γενικούς ὅρους, αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δῆλημα πού ἀντιμετωπίζει κάθε συνείδηση, ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἀναλύσει μιὰ «ἄλλη» συνείδηση καὶ μάλιστα ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπιά, ὅπως εἶναι ἐπίσης ἀλήθεια ὅτι ξεπηδᾷ αὐτόματα ἡ παρόρμηση νὰ θέσει ἢ «ἐρμηνεύουσα» συνείδηση τὸν ἑαυτὸ τῆς στὸ κέντρο τῆς ἀνάλυσης καὶ νὰ κρίνει ὅ,τιδήποτε βρίσκεται ἔξω ἀπὸ αὐτὴ σύμφωνα μὲ τὰ δικά της μέτρα. Ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμως γνώση ἀρχίζει, ὅταν ἀκριβῶς ἐξουδετερώνεται—καὶ στὸ μέτρο πού συμβαίνει αὐτὸ—ἡ αὐθόρμητη αὐτὴ ἀναγωγικὴ τάση τῆς συνείδησης πού ὑπερβαίνει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ ἐλευθερώνει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνίχνευση «γεγονότων» καὶ μηχανισμῶν ἀντὶ «νοημάτων».¹

1. Βλέπε Μ. Godelier, «Rationality and Irrationality in Economics», *Monthly Review Press*, New York 1972, σελ. 304.

δυνατή ή σύλληψη ενός ποσοτικού μεγέθους—όπως είναι τό χρηματικό κέρδος—πού είναι παράγωγο άλλων ποσοτικών μεγεθών, τών στοιχείων κόστους, αυτό δέν μπορεί παρά νά σημαίνει πώς ύποβόσκει μιά θεμελιακή δυσχέρεια διαχωρισμού τών μεγεθών αυτών και κατά συνέπεια μιά έλλειψη δυνατότητας νά συγκριθούν μεταξύ τους.

Πιό συγκεκριμένα, αυτό που είναι δύσκολο νά απομονωθεί δέν είναι οι διάφορες εισροές στην άγροτική παραγωγή που μπορούν νά μετρηθούν και νά ελεγχθούν, αλλά τά έξοδα της εργασίας.

Ο άγρότης-μέλος της οικόγενειας κατά την παραγωγική του δραστηριότητα παρέχει ο ίδιος ταυτόχρονα εργασία και γη συνδυάζοντάς τα μέ τό κεφάλαιο, και τά έξοδα που άποκομίζει συμπυκνώνουν τόσο την άμοιβή της εργασίας του όσο και την άμοιβή γιά τό επιχειρηματικό ή διαχειριστικό του έργο μέσα στά πλαίσια της οικόγενειακής άγροτικής εκμετάλλευσης. Τό γεγονός ότι δέν εμφανίζεται ή κατηγορία του μισθού, του στερεί τή δυνατότητα νά ύπολογίσει τό καθαρό κέρδος σάν σύνολο αλλά και τήν άποδοτικότητα του κεφαλαίου που χρησιμοποιεί· τελικά ή δυσχέρεια αυτή έπηρεάζει όλες τίς οικονομικές κατηγορίες που ύπεισέρχονται κανονικά στόν ύπολογισμό της μεγιστοποίησης του κέρδους μιάς άγροτικής εκμετάλλευσης, δηλαδή τήν έγγιο προόδο, τήν τιμή, τόν τόκο. Έξάλλου, ή ίδια ή μεταχείριση της εργασίας μέσα στην οικόγενειακή άγροτική παραγωγή έπιτείνει τά προβλήματα που έμφέρε ή έγγενής αυτή περιπλοκή σχετικά μέ τό διαχωρισμό και τή μέτρηση της άποδοτικότητας τών «συντελετών παραγωγής». Θά δοίμε λίγο παρακάτω πώς ή θέση και ή «άντιοικονομική» χρήση της εργασίας στην άγροτική παραγωγή έχει σάν γενεσιουργό της αίτια τίς καθολικότερες και όχι μόνο τίς οικονομικές άπαιτήσεις της οργανωτικής μονάδας, δηλαδή της οικόγενειας.

Όσον άφορά στην «άρχή της άριστης αξιοποίησης τών εύκαιρών», έχει επίσης παρατηρηθεί πώς οι άγρότες συχνά παρουσιάζουν αυτό που θά μπορούσε νά όνομαστεί «επιχειρηματική παραίτηση», δηλαδή άπρωμια γιά τήν άνάλυση επιχειρηματικών κινδύνων άκόμα και σε σφαίρες δραστηριότητας, όπου οι προοπτικές φαίνονται εοδαίες. Η έπιφυλακτικότητα αυτή εκδηλώνεται πιό έντονα, όταν πρόκειται νά εισαχθεί καινούρια τεχνολογία σε διάφορες μορφές στόν άγροτικό τομέα και προτοιμάζεται μιά κλιμάκωση τών έπενδύσεων στην ύπαιθρο μέ σκοπό τήν αύξηση του άγροτικού προϊόντος. Θά ήταν όμως έξαιρετικά βεβιασμένο νά άποδώσει κανείς τήν αντίδραση αυτή άπέναντι στην έλευση της τεχνολογίας σε μιά «στενότητα άντιλήψεων» ή σε όποιαδήποτε άλλη συντηρητική προδιάθεση. Όπως ή έπενδυτική και γενικότερα ή επιχειρηματική συμπεριφορά στους έξω-άγροτικούς

τομείς ρυθμίζεται από κανόνες «άνταλλαγής», τό ίδιο συμβαίνει οδισιαστικά και στόν άγροτικό τομέα, αλλά σε άλλο επίπεδο. Είτε ό επιχειρηματίας εφαρμόζει συνειδητά τίς τεχνικές της «λήψης αποφάσεων» (decision-making) και τών κανόνων παιχνιδιού (gambling rules) είτε όχι, οι έπιλογές του διαγράφουν σε τελευταία άνάλυση ένα σχήμα άνταλλαγής άνάμεσα στόν παρόντα κίνδυνο και τή μέλλουσα άπόδοση, σταθμισμένα μέ συντελεστές πιθανότητας και «παράπλευρων άποτελεσμάτων» (side effects). Παρόμοια, ό άγρότης-παραγωγός άντιπαραβάλλει τό παρόν μέ τό μέλλον και σταθμίζει τήν προσφερόμενη τεχνολογία αλλά μέ διαφορετικούς συντελεστές, που δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στό στοιχείο της άβεβαιότητας και έπιπλέον συγκρατούν τό εύρος της άνταλλαγής τόσο από τήν άποψη χρονικού μήκους όσο και όγκου τών άνταλλασσόμενων μεγεθών. Ίσως μάλιστα, από μιά άποψη, ή διαχρονική καμπύλη άνταλλαγής τους άνάμεσα στό παρόν και τό μέλλον νά άναπαριστά μιά πιό σύνθετη θέση της πραγματικότητας και της δυναμικής της, κι αυτό από τή σκοπία ενός «risk lover».

ή άγροτική οικόγενεια και οι λειτουργίες της

Θά έξετασθεί τώρα ή οικόγενεια σάν οργανωτική μονάδα στόν άγροτικό χώρο μέσα στά πλαίσια της όποιας συντελείται κυρίως ή άγροτική παραγωγή τίς περισσότερες υπανάπτυκτες αλλά και άνεπτυγμένες χώρες σήμερα και άναπτύσσονται ιδέες και συστήματα άξίων που έπιδρούν άμεσα στις οικονομικές άποφάσεις τών άγρότων. Θά πέρασουμε γιά λόγους τόσο συστηματικούς όσο και οδισιαστικούς από τή θεώρηση της οικόγενειακής δομής στις καθυστερημένες σχεδόν φυσικές άγροτικές οικονομίες, στις περισσότερο σύγχρονες μορφές άγροτικής οικόγενειας.

Στίς πρώτες, μικροί παραγωγοί μέ τή βοήθεια άπλου έξοπλισμού και της εργασίας τών οικόγενειών τους καλύπτουν τίς καταναλωτικές άνάγκες της οικόγενειας και έπιπλέον έξοφλούν τίς ύποχρεώσεις τους πρός τά έξω, δηλαδή πρός τούς κατοχούς της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Ή αξιοσημείωτο είναι τό ότι οι βασικές αυτές λειτουργίες φαίνονται πώς άναπαράγονται σε μιά πολύ σταθερή βάση καθώς μέσα στην ίδια τήν οικόγενεια ξεπηδούν δυνάμεις αντίστασης άπέναντι πρώτα άπ' όλα στην πρόοδο της έμπορευματοποίησης της παραγωγής της και κατά συνέπεια στόν έκχρηματισμό της.

Όπως έχει διαπιστωθεί από σχετικές μελέτες,³ σε όρισμένες τέτοιες άγροτικές κοινότητες, οι πα-

3. Βλέπε Sutti Ortiz, «Reflections on the Concept of 'Peasant Culture'», and «Peasant 'Cognitive Systems'» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books, 1971.

ραγωγοί είναι άπρόθυμοι νά πουλοῦν τήν παραγωγή τους σέ τρῶφιμα καί προτιμοῦν νά κατακρατοῦν μεγάλο μέρος τῆς, ἀκόμα καί διαν τούς προσφέρονται ὑψηλές τιμές. "Ἄλλοτε διαθέτουν σέ χαμηλότερες τιμές τίς ποσότητες αὐτές σέ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητας ἢ συγγενεῖς, φροντίζοντας πάντως νά ἐξασφαλίσουν τά ἀπαραίτητα γιά τή συντήρηση τῆς οἰκογένειας. Σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα ἡ πράξη τῆς πώλησης θεωρεῖται σάν ἠθικά ἐπιλήψιμη, καί αὐτό παίρνει τή μορφή μιᾶς παγιωμένης σχεδόν παραδοσιακῆς ἀπαγόρευσης. "Ὁμως, αὐτός ὁ ἠθικός κανόνας πού καταδικάζει τίς συναλλαγές παύει νά ἰσχύει, ὅταν πρόκειται νά πουληθοῦν προϊόντα πού δέν κρίνονται βασικά γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειας, ὅπως π.χ. καφέ, φρούτα κτλ. Τότε ὄχι μόνο ἀκυρώνονται οἱ ἠθικές δεσμεύσεις ἀλλά οἱ παραγωγοί ἀναζητοῦν οἱ ἴδιοι ἀγοραστῆς καί μάλιστα αὐτοῦ πού εἶναι διατεθειμένο νά καταβάλουν τίς ὑψηλότερες τιμές, ἐνῶ παράλληλα συνεκτιμῶνται τά μεταφορικά ἐξοδα καί ἄλλα ἐξωτερικά ὀφέλη πού θά προκύψουν ἀπό τή συναλλαγή καί τίς ἐμπορικές ἐπαφές.

Ἡ ἀβεβαιότητα λοιπόν γιά τή συγκομιδὴ ἀλλά καί κατὰ συνέπεια γιά τήν τύχη τῆς οἰκογένειας καί ὀλόκληρης τῆς κοινότητας μπροστά στό ἐνδεχόμενο τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τόσο ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες τῆς ἴδιας κοινότητας ὅσο καί ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες διαφορετικῶν κοινότητων, εἶναι αὐτὴ πού προκαλεῖ τόν ἠθικό αὐτό «δυσίμω», τόσο χαρακτηριστικό ἄλλωστε στίς καθυστερημένες κοινωνίες.⁴

Ἀπέναντι στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματοποίησης, ἡ οἰκογένεια πού βρίσκεται ἀκόμα στήν κατάσταση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας κινητοποιεῖ καί μέ ἄλλους τρόπους τίς ἠθικο-πνευματικές τῆς δυνάμεις· ὁ συχνά συναντῶμενος ἐξισωτισμός⁵ ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας πού τίς περισσότερες φορές ἐπιβάλλεται ἀπό τά πάλιν, δηλαδή ἀπό τόν ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας, εἶναι ἕνας ἀπό αὐτούς. Τά μέλη τῆς οἰκογένειας ὀφείλουν νά ἀντιμετωπίζουν ἴσες εὐκαιρίες, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἀξιοποίηση κάθε εὐκαιρίας πού παρουσιάζεται στά μέλη τῆς οἰκογένειας θά πρέπει νά μὴν ὀδηγεῖ σέ ἀνάπτυξη τῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στά μέλη—καί ἐπομένως σέ διάσπαση τῆς συνοχῆς καί μείωση τῆς συλλογικῆς οἰκογενειακῆς εὐημερίας. Τό ἂν θά συμβεῖ κάτι τέτοιο κρίνεται φυσικά εἴτε ἀπό τόν ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας εἴτε ἀπό ἕνα εἶδος οἰκογενειακοῦ συμβουλίου.

Στή μετάθεση αὐτῆ τῶν ἀποφάσεων ἀπό τό ἄμεσα ἐνδεχόμενο μέλος στόν ἀρχηγό ἢ σέ συλλογι-

κό ὄργανο τῆς οἰκογένειας, ὀφείλεται μιὰ σειρά φαινομένων παθητικότητας στή στάση τῶν ἀγροτῶν, ὅπως εἶναι ὁ φαταλισμός καί ἡ τάση πρὸς καθυπόταξη. Θά ἦταν πιὸ ἀκριβές ἂν λέγαμε πὸς ἡ ἱεραρχικὴ δόμησις τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἐξαναγκαστικὴ ἰσότητα τῶν μελῶν ἐπιτείνουν τὸ φαταλισμὸ πού σχεδὸν αὐτόματα γεννιέται στή σκέψη τῶν ἀγροτῶν ἐξαιτίας τῶν φυσικῶν συνθηκῶν πού ἐπιηρεάζουν τίς καλλιέργειες. Πάντως, στό μέτρο πού ὑποχωρεῖ ἡ ἀβεβαιότητα σχετικά μέ τίς κλιματολογικῆς ἐπιπτώσεις πάνω στήν παραγωγή (π.χ. μέ τὰ ἀρδευτικά ἔργα), παραχωρεῖ καί ὁ φαταλισμὸς τὴ θέση πού στήν θετικὴ σκέψη καί τὴ στοιχειώδη ἔστω οἰκονομικὴ στρατηγικὴ.⁶

Ἡ «ἑσωστρέφεια» πού ἐντοπίζεται στίς οἰκογένειες ἀκόμα στρέφει ὑποχρεωτικά τὴν προσοχὴ στίς ἐσωτερικῆς σχέσεις μέσα στήν οἰκογένεια καί στό χαρακτῆρα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητάς τῆς, πού οἱ θεματικῆς ἰδιότητές του ἀποτελοῦν τὸν κῆρο πού συνδέει τίς πρωτόγονες μέ τίς σύγχρονες οἰκογενειακῆς μονάδες. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς ἰδιότητες αὐτές μεταφέρονται ἀπὸ τίς παραδοσιακῆς στίς πιὸ σύγχρονες μορφές τῆς ἀγροτικῆς οἰκογένειας καί φαίνεται σάν νά ἀποτυπώνονται σ' αὐτές μερικὰ γνωρίσματα τῆς μικρῆς ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης, πού δέν ἐσθῆσαν πᾶρ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη. Δέν εἶναι ἀπαραίτητο, γιά παράδειγμα, νά εἶναι ἀνεπτυγμένη στή σύγχρονη ἀγροτικὴ οἰκογένεια ἡ αὐτοκαταλῶση (ὅπως εἶναι στίς πρωτόγονες οἰκογένειες) γὰ νά θεωρηθεῖ πὸς ὁ οἰκονομικὸς τῆς προσανατολισμὸς εἶναι βασικὰ καταναλωτικὸς.

Στὴ φυσικὴ οἰκονομία, ἡ ἀνθρώπινη οἰκονομικὴ δραστηριότητα κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νά καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς ἀπλῆς παραγωγικῆς μονάδας. Ἡ μονάδα αὐτὴ, πού ἀποτελεῖ τὴ μικρὴ οἰκογενειακὴ ἐκμετάλλευση, εἶναι ταυτόχρονα μονάδα παραγωγῆς καί κατανάλωσης καί ἕνα μέρος μόνο—κυμαινόμενο ἀνάλογα μέ τὸ βαθμὸ ἐμπορευματοποίησιν στόν ὁποῖο ἔχει φθάσει ἡ μονάδα—διατίθεται γιά ἀνταλλαγές.

Τὸ γεγονός αὐτὸ εἰσάγει ἕνα ποιοτικὸ στοιχεῖο στόν οἰκογενειακὸ προϋπολογισμὸ σέ βάρος τοῦ ποσοτικῆς χαρακτῆρα, πού θά ὀφείλε νά ἔχει ἂν ἡ μεριστοποίηση τῶν χρηματικῶν κέρδους ἀποτελοῦσε τὴν κεντρικὴ τὴν ἐπιδίωξη.

Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἐσωτερικῆς σχέσεις ἀνάμεσα στά μέλη τῆς οἰκογένειας καί ἡ ἔκβαση τῶν ἐνδεχομένων συγκρούσεων στίς προτιμήσεις τῶν μελῶν καθορίζουν τὸ εἶδος τῶν ἀναγκῶν πού πρόκειται νά ἰκανοποιηθεῖ ἡ παραγωγή τῆς οἰκογένειας καί κατὰ συνέπεια τὴ συνήθεια τῆς παραγωγῆς σέ περι-

4. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, «The Cultural Role of Cities» in T. Shanin (ed), *Peasants and Peasant Societies*.

5. Βλέπε Sutti Ortiz, ἑ.ά.

6. Βλέπε D.T. Myren, *The Role of Information in Farm Decisions under Conditions of High Risk and Uncertainty*. First International Research Symposium on the role of communications in agricultural development.

πτωση που αυτή αποτελείται από περισσότερα από ένα προϊόντα. Οι ύποκειμενικές αξιολογήσεις για την ένταση των αναγκών προσδιορίζουν και την ποσότητα του κάθε παραγομένου προϊόντος και επιπλέον το βαθμό υποκατάστασης ανάμεσα στα παραγόμενα προϊόντα.⁷ Το άν δηλαδή θα καλλιεργηθούν—και σε ποιά έκταση—τό Α ή τό Β προϊόν δεν άποφασίζεται άποκλειστικά πάνω στη βάση της συγκριτικής άποδοτικότητας, άφου είναι πιθανό και τά δύο να είναι άπαραίτητα για τή διαβίωση της οικογένειας και έπομένως να περιορίζεται ή δυνατότητα για τή πώληση του προϊόντος που θά προκρινόταν με «όρθολογικές» μεθόδους σάν πίο προσοδοφόρο. Τό σημείο ισορροπίας ανάμεσα στην «καμπύλη μετασχηματισμού της παραγωγής» και τήν «καμπύλη άδιαφορίας» που εκφράζει τούς συνδυασμούς τών έπιθυμητών αγαθών, δεν όρίζεται άπό δυνάμεις που δρούν ανεξάρτητα άπό τήν κάθε πλευρά (τήν κάθε καμπύλη), αλλά κυρίως άπό τή συνισταμένη τών δυνάμεων που άντανακλούν τίς προσδοκίες και βλέψεις μέσα στην οικογενειακή δομή. Άπό τή στιγμή λοιπόν που δεν έχρηματίζεταί πλήρως ή οικογενειακή παραγωγή, οι καταναλωτικές άπαιτήσεις—άπόρροια άπό ένα σημείο και πέρα τών ύποκειμενικών σταθμίσεων—καθορίζουν τό μέγεθος και τή διάρθρωση της παραγωγής. Άκόμα, ή δυνατότητα του πλέγματος αξιολογήσεων-αναγκών να κατευθύνει τήν παραγωγή, εκφράζεται και μέ τό γεγονός ότι ή ίδια ή θέση της εργασίας μέσα στά πλαίσια της οικογένειας εξαρτάται άπό τό πλέγμα αυτό. "Ετσι, ή εργασία στην άγροτική οικογενειακή εκμετάλλευση που δεν έχει ξεπεράσει άκόμα τούς φραγμούς της άυτοκατάναλωσης τείνει να θεωρείται όχι τόσο στοιχείο κόστους όσο μέσο για τήν ικανοποίηση τών αναγκών. Είναι δυνατό, άπέναντι σε μία μείωση της τιμής του προϊόντος που παράγει ή οικογενειακή εκμετάλλευση, ή ποσότητα της προσφερόμενης εργασίας να αύξηθει άντί να μειωθεί (όπως π.χ. θά συνέβαινε μέ μία γεωργική έπιχείρηση που θά άπέλυε ένα μέρος του προσωπικού της), και αυτό μέχρι του άποκατασταθεί και πάλι τό επίπεδο ικανοποίησης τών αναγκών της άγροτικής οικογένειας.⁸

Δέν θά πρέπει να ξεχνάμε πώς τό επίπεδο αυτό είναι συλλογικό, και αυτή άκριβώς ή συλλογική ύπερσχύει πάνω στην άτομική κρίση όποιουδήποτε μέλους θά προσέδιδε π.χ. ένα διαφορετικό ειδικό βάρος στη δυσφορία που προξενεί ο μόχθος της εργασίας ή στην κάλυψη μιάς έπιλεγμένης άπό τήν οικογένεια ανάγκης. Στη διαδικασία της άγροτικής παραγωγής, ή παραγωγή μιάς όλο και μεγα-

λύτερης ποσότητας προϊόντων άποφέρει όλο και μικρότερη ικανοποίηση άπό ένα σημείο και πέρα, έφόσον άρχίζει να έπέρχεται ένας σχετικός κορεσμός τών αναγκών, ενώ παράλληλα αύξάνει ή δυσφορία που προξενεί ή άνάλωση της εργασιακής ένέργειας. Έπομένως, ή συγκεκριμένη ισορροπία που πραγματοποιείται ανάμεσα στην εργασία (δυσφορία) και τήν κατανάλωση (ανάγκη) στην οικογενειακή εκμετάλλευση δεν είναι τό άποτέλεσμα μόνο τών «φυσικών» συνθηκών της οικογένειας που προδιαγράφουν τίς άνάγκες τους, δηλαδή του μεγέθους και της σύνθεσης της οικογένειας ή άκριβέστερα του λόγου μη εργαζομένων/εργαζομένων μελών,⁹ αλλά έπίσης και του τρόπου με τον όποιο ύπάγονται οι έπιμέρους άτομικές άποτιμήσεις της εργασίας και τών αναγκών στη συλλογική οικογενειακή βούληση.

Φαίνεται πώς ή έπιβολή της συλλογικότητας αύτης μέ τήν κινητοποίηση τών ιεραρχικών μηχανισμών μέσα στην άγροτική πατριαρχική οικογένεια άποσκοπεί στό να εξασφαλίσει τή σταθερή άναπαραγωγή της οικογενειακής οικονομικής αλλά και ήθικής ένότητας. "Η τάση αυτο-ανανέωσης του οικογενειακού κυττάρου εκδηλώνεται σε μερικές περιπτώσεις άκόμα και μέσα στις άτομικές προσπάθειες τών μελών της οικογένειας για ανεξαρτοποίηση και δημιουργική οικονομική δράση πέρα άπό τά στενά όρια της οικογενειακής παραγωγής.

"Όταν, για παράδειγμα, άσκοούνται δημογραφικές πιέσεις στην ύπαιθρο και πίο ειδικά στη μικρή οικογένεια, ή τελευταία αυτή άντιδρά έπιστρατευόντας τίς συνεκτικές δυνάμεις που κρατούσαν τά μέλη της σε στενή άλληλεξάρτηση κάτω άπό τήν έποπτεία και καθοδήγηση του άρχηγου της οικογένειας. Σε πρώτη φάση, πραγματικά φαίνεται πώς άρχίζει μία διαδικασία άποσύνθεσης. Τό πλεονάζον έμψυχο ύλικό έγκαταλείπει τήν οικογενειακή έστία και άναζητάει άλλου είτε στο έσωτερικό είτε στο έξωτερικό άπασχόληση, έχοντας πιά τή δυνατότητα να άναπτύξει τον άτομικό και τήν πρωτοβουλία του. Στην πραγματικότητα όμως, οι δεσμοί που ένώνουν τά άπόδγμα μέλη της οικογένειας μέ τό «κέντρο» δεν διασπώνται, άν και μπορεί να γίνονται πίο χαλαροί, περισσότερο άπό οικονομική άποψη και λιγότερο άπό ήθική. Δέν άποτελεί μόνο άπλή ένίασχη της οικογένειας ή παροχή χρηματικών μέσων άπό τά μέλη που μετανάστευσαν αλλά μερικές φορές αυτή λειτουργεί σαν χρηματοδότηση και συντήρηση του τρόπου παραγωγικής λειτουργίας της οικογένειας. Στην Έλλάδα, για παράδειγμα,¹⁰ για να διασφαλιστεί ή συνοχή της οικογένεια-

7. Βλέπε V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, D. Thorner, R. Smith, B. Kerblay (eds), Irwin 1966.

8. Βλέπε S. Amin, K. Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, cd. Anthropos, 1974, σελ. 189.

9. Βλέπε V. Chayanov, έ. ά., σελ. 60.

10. Βλέπε Κ. Τσουκαλάς, *Έξαρτηση και άναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Έλλάδα, 1830-1922*, Άθήνα 1977, σελ. 128.

κῆς μονάδας—δηλαδή ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν μελῶν τῆς καὶ ἐπομένως ἡ ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειας σάν συνόλου—ὁ τρόπος μοιράσματος τῆς πατρικῆς περιουσίας ἔχει συχνά χαρακτῆρα συμπληρωματικό (π.χ. σέ σχέση μέ τήν ἄρδευση) ἔτσι, ὥστε νά μὴν ἔχει τήν εὐχέρεια νά ἐκμεταλλεῖται ἕνα μέλος τόν κλῆρο του χωρὶς νά καταφύγει σέ συνεννόηση καὶ συναλλαγὴ μέ ἄλλο μέλος πού κατέχει συμπληρωματικό σέ φυσικο-τεχνικά χαρακτηριστικά κλῆρο.

Οἱ ἠθικές ἐπίσης ὑποχρεώσεις τῶν μελῶν παίζουν σημαντικό ρόλο στή σύσφιγξή τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν, πού πολλές φορές περιορίζουν τήν ἀνεξάρτητη οἰκονομική ἐξέλιξη τῶν μελῶν. Οἱ ὑποχρεώσεις αὐτές μορφεῖ νά ἀπορρέουν εἴτε ἀπό μιά προηγουμένη οἰκονομική δέσμευση εἴτε ἀπό τήν ἀποδοχὴ καὶ ἀφομοίωση ἐνός κοινωνικο-ἠθικοῦ κώδικα πού μεταβιβάζεται καὶ τηρεῖται ἀπό γενιὰ σέ γενιὰ στήν οἰκογένεια. Στὴν πρώτη κατηγορία, ἀνήκει καὶ ἡ περιπτώση ὅπου ἡ οἰκογένεια σάν σύνολο ἀναλαμβάνει τὸ σχεδιασμό, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν χρηματοδότηση τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ μέλους ἐκείνου (συνήθως ἐνός γιοῦ), πού κρίνεται ἱκανό γιὰ μιά σταδιοδρομία ἐξω ἀπὸ τὰ ἀσφυκτικά ὄρια τῆς ἐπαρχίας. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐπιτυχημένη σταδιοδρομία τοῦ ἀπόδημου μέλους ἀναμένεται νά ἐπηρεάσει τήν κοινωνική καὶ οἰκονομική θέση ὀλόκληρης τῆς οἰκογένειας, γι' αὐτὸ καὶ ἡ προετοιμασία τῆς καὶ ὁ προγραμματισμὸς ἀφορὰ ὄλους μέσα στήν οἰκογένεια καὶ κάποτε λιγότερο ἀπ' ὄλους τὸν ἴδιο τὸν ὑποψήφιο μετανάστη.¹¹

Μετὰ λοιπὸν ἀπὸ τὴν περάτωση τῶν τυπικῶν σπουδῶν του καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση—ἀνεξάρτητα πόσο δύσκολη μορφεῖ νά ἀποδειχθεῖ αὐτὴ ἢ πόσο ἀντιστοιχεῖ στὶς φιλοδοξίες πού εἶχαν ἐπενδυθεῖ πάνω στὶς σπουδές—ὁ γιὸς αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νά ἐξοφλήσει τὸ χρέος του παρέχοντας μιά κάποια κοινωνικὴ «προστασία» στήν οἰκογένεια—ἐφόσον εἶναι σέ θέση νά τὸ κάνει (ἂν εἶναι π.χ. πρόσωπο μέ προσβάσεις στὸν πολιτικὸ κόσμο)—καὶ ἐνισχύοντας οἰκονομικὰ τὴν οἰκογένεια. Ἴσως θά πρέπει ἀκόμα νά βοηθήσει καὶ αὐτὸς γιὰ τίς σπουδές ἐνός νεότερου ἀδελφοῦ, πράγμα πού τὸ προσθέτει βαρύτερες εὐθύνες καὶ κατὰ συνέπεια διχοτομεῖ ἀκόμα πιὸ βαθιὰ τὴν οἰκονομικὴ του δραστηριότητα πού πασχίζει ἀπὸ τὴ μιά νά ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τοῦ ἴδιου καὶ τῆς οἰκογένειας πού μορφεῖ νά ἔχει ἀποκτήσει, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νά ἀνταποδώσει ὅσα θεωρεῖ πὼς ὀφείλει στὸς γονεῖς καὶ ἀδελφοῦς.¹²

Ἡ δευτέρη κατηγορία ὑποχρέωσης ἔχει ἀκόμα

πιὸ ἔντονα ἠθικὸ χαρακτῆρα. Πρόκειται γιὰ τὴν προικοδότηση τῶν θυγατέρων, πού καὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ «ὑπόθεση» ὀλόκληρης τῆς οἰκογένειας, ἀφοῦ θεωρεῖται οἰκογενειακὸ ζήτημα «τιμῆς» νά πραγματοποιηθεῖ ὁ γάμος. Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις ὅπου ἡ οἰκογενειακὴ συνδρομὴ γιὰ τὴν προικοδότηση τῆς νύμφης ἐκτείνεται σ' ἕνα μεγάλο κύκλο συγγενῶν πέρα ἀπὸ τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφοῦς.¹³

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τῆς προίκας διαφοροποιεῖται κατὰ περιοχές καὶ ἱστορικές περιόδους τῆς ἴδιας χώρας, ὅπως συμβαίνει στήν Ἑλλάδα, γιὰ παράδειγμα. Στὴ χώρα μας πάντως, ἐπικρατεῖ ἀκόμα ἡ «ὑπεργαμία» τῶν ἀνδρῶν παρά ἡ «ὑπεργαμία» τῶν γυναικῶν,¹³ δηλαδή ἡ κοινωνικὴ ἀναρροχίση μέσα ἀπὸ τὸ γάμο τῶν ἀνδρῶν, πού ἐξαφαλίζεται μάλιστα μέ τὴν ἀπόκτηση προίκας σέ ρευστὸ ἀντὶ σέ «εἶδος», ὅπως παλιότερα (τὰ λεγόμενα παραπροίκια).

Οἱ ἀδελφοὶ αἰσθάνονται ἀπὸ χωρὶς τὴν ὑποχρέωση νά συγκεντρώσουν τὸ ἀπαραίτητο ποσὸ πού θά δεικνύουν τὸ γάμο τῆς ἀδελφῆς τους, καὶ γενικὰ θεωρεῖται σωστὸ νά ἀναβάλουν τὸν δικὸ τους γάμο μέχρι νά ἀποκατασταθεῖ ἐκείνη. Ἀναστέλλεται ἔτσι γιὰ τὸν πρόσθετο αὐτὸ λόγο ἡ χάραξη μιᾶς ἀτομικῆς «γραμμῆς» οἰκονομικῆς πολιτικῆς κατευθυνόμενης πρὸς τὴν μεγέθυνση τῆς προσόδου τῶν ἀτομικῶν (κληροδοτημένων ἢ μὴ) περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν προσηκτικὴ, χωρὶς ἐπικίνδυνα ἄλλα καὶ ἐπιχειρηματικὲς καινοτομίες, μακροχρόνη καὶ συχνὰ γεμάτη θύσεις προσπάθεια συγκεντρώσεως τῆς χρηματικῆς προίκας γιὰ τὸ γάμο τῆς ἀδελφῆς. Ἄλλωστε, αὐτὸ «καταξιώνει» καὶ τὴν οἰκογένεια στήν κοινότητα ὀλόκληρη καὶ ἀποδεικνύει τὴν ἱκανότητά της νά προάγει τίς τύχες τῶν μελῶν τῆς.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά ἦταν χρήσιμο, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ κατανόηση τοῦ μηχανισμοῦ ἀποκρυστάλλωσης καὶ διαιώνισης τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν κυρίως ἀξιών μέσα στήν οἰκογένεια, νά ἐξετασθεῖ ἡ τελευταία αὐτὴ στὴ σχέση τῆς μέ τὴν κοινότητα τοῦ χωριοῦ πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἄμεσο «περιβάλλον» τῆς.

Ἡ κοινότητα τοῦ χωριοῦ σάν δομὴ καὶ λειτουργικὴ μονάδα ἴσως παρουσιάζει σέ μεγαλύτερη ἔκταση πού προσιδιάζεται σέ μιά καὶ μόνο περιοχῇ, μιά χώρα ἢ μιά ἱστορικὴ περίοδο. Κοινὸ πάντως γνώρισμα εἶναι τὸ ὅτι τὸ χωριὸ ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἕνα ἄθροισμα οἰκογενειῶν συνδεδεμένων μέ λιγότερο ἢ περισσότερο ἰσχυροῦς κοινωνικοῦς καὶ ἠθικο-θρησκευτικοῦς δεσμούς, ἀλλὰ ἕνα ὀλόκληρο «κόσμο» μέ δικές του ἀξίες καὶ κανόνες συμπεριφορᾶς. Ὁ χαρακτῆρας τῆς ζωῆς στὸ χωριὸ—κοινὲς ἐμπειρίες

11. Ibid.

12. Βλέπε W. Thomas, F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, Dover Publications, 1958, σελ. 89-112.

13. Βλέπε I. Λαμπιρῆ-Δημάκη, «Ἡ προίκα στήν ἑλληνικὴ κοινωνία» στὸ *Νέα Οἰκονομία*, 1966.

συσπείρωσης απέναντι στις φυσικές αντιξοότητες, αναγκαστικά στενές καθημερινές προσωπικές επαφές και βέβαια ολοκληρωτική σχεδόν άπουσία άνωθυμίας και μοναχικότητας—όπωςδήποτε συμβάλλει άποφασιστικά στη διαμόρφωση μίας κονφομιστικής και ίσοπεδοποιημένης νοοτροπίας σέ όλες τις εκφάνσεις της ιδιωτικής και κοινωνικής ζωής. Τό χωριό είναι ό «κόσμος» τού άγρότη άφομοιωμένος από τήν οικογένεια, πού άποτελεί έτσι ένα φορέα πού παραλαμβάνει και διαφυλάσσει τά κοινά παραδεγεμένα.

Είναι άλήθεια ότι ή κοινότητα τού χωριού έμφανίζεται σαν όργανικά δεμένη ενότητα χωρίς έσωτερικές αντίθεσεις σ' ένα κατώτερο στάδιο εξέλιξης της και κατά κύριο λόγο σέ περιπτώσεις όπου άπειλείται από ένα έξωτερικό κίνδυνο, είτε αυτός είναι έμπορικός άναγωνισμός από άλλο χωριό είτε είναι έδαφικές διεκδικήσεις ξένων. Έτσι, άναπτύχθηκε και τό φαινομενικά παράδοξο στην άγροτική ψυχοσύνθεση νά συνυπάρχει ή άνυπόκριτη φιλοξενία πρós τούς μακρινούς και άγνωστους ξένους και ή «άξενία» και καχυποψία απέναντι στους έγγύτερα πρós τό χωριό έγκατεστημένους.¹⁴

Πίσω όμως από τήν έπίφαση αυτή της όμογένειας και όμοψυχίας της κοινότητας, ή κάθε οικογένεια διατηρεί τήν οικονομική της αυτότελεια και—πράγμα έξίσου σημαντικό— τήν αίσθηση ότι όποιαδήποτε παραχώρηση πρós μιά κοινή παραγωγική δράση θά σήμαινε τήν άπαρχή της διάλυσής της. Οί οικογενειακές σχέσεις υπερτιμώνται σέ σχέση μέ τις κοινωνικές και προσωπικές έξω-οικογενειακές σχέσεις, και πολλές φορές είναι αδύνατο νά στερεωθούν προσωπικές φιλίες και προοπτικές γιά μακρόπνοη οικονομική συνεργασία έξω από τά οικογενειακά ή δια-οικογενειακά δίκτυα. Τή θέση της προσωπικής φιλίας ή και της συνεργασίας παίρνει ή άπλή έξυπνέρεση, ό δανεισμός ενός έργαλείου ή οικιακού μέσου, ή ή εργασία ενός γείτονα στό οικογενειακό χωράφι μέ άντιμισθία τής εργασίας μέλους της οικογένειας στό χωράφι τού γείτονα αυτού.¹⁵

Στό μεταξύ όμως ή πρόοδος της έπικοινωνίας μέ τόν άστικό χώρο έπιφέρει κραδασιμούς τόσο μέσα στην οικογενειακή όσο και τήν πολιτιστική άγροτική συνείδηση. Όπωςδήποτε, στις άγροτικές εκεί-

νες περιοχές, όπου οί οικογένειες συνδέονται στενότερα μέ τόν «έξω κόσμο» έξαιτίας της μετανάστευσης, ή διεύρυνση τού πολιτιστικού όρίζοντα συντελείται μέ γρηγορότερο ρυθμό καθώς κυκλοφορούν και μεταδίδονται ταχύτερα τά πολιτιστικά πρότυπα τών άστικών κέντρων μέσα από τούς διαύλους πού συνδέουν τήν οικογενειακή έστία μέ τήν «παροικία». Σέ άλλες περιοχές, πού άπομονωμένες, είναι περισσότερο δύσκολο νά έμπεδοθούν χωρίς σπασμούς «συμβιωτικές» σχέσεις ανάμεσα στόν παραδοσιακό πολιτισμό της ύπαιθρου και εκείνων τών πόλεων. Άνεξάρτητα όμως από τό άν προηγουίτα μιά όμαλή συνάντηση ή μιά σφοδρή σύγκρουση ανάμεσα στόν πολιτισμό της πόλης και τού χωριού, στό τέλος μορφοποιείται μιά κάποια πολιτιστική σύνθεση στην ύπαιθρο, πού όμως παραμένει τεχνητή και γι' αυτό παροδική. Τεχνητή, γιατί όσο καιρό ή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και ή κοινότητα τού χωριού διατηρούν τις οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές τους λειτουργίες, ή άντιστοιχία ανάμεσα στην οικονομία και τόν πολιτισμό της ύπαιθρου θά είναι άμφίβολη. Η οικογένεια άποβαίνει τό πεδίο όπου εκφράζεται ή άντίθεση ενός πολιτισμού πού διαστέλλεται και ταυτόχρονα άλλοιώνεται και μιάς οικονομικής πρακτικής ύπαγορευμένης από τις άναγκαιότητες ενός παρωχημένου σταδίου άνάπτυξης τού άγροτικού χώρου. Σάν παραγωγική και κοινωνική μονάδα άνθιστάται πρós στιγμή στην έφοδο τού πολιτισμού τών άστικών κέντρων και τών συνδρόμων της άπροσωποποίησης, τού άτομισμού, τού έπιχειρηματικού όρθολογισμού κτλ., διαισθανόμενη πώς ή έφοδος αυτή άκολουθεί μιά κρίσιμη οικονομική μεταβολή στις σχέσεις ύπαιθρου-άστικών κέντρων άλλα και παραγγέλλει ίσως μιά ακόμα πιά ριζική μεταβολή.

Πρόθεσή της είναι νά έπιβιώσει και πάλι σαν συλλογική μονάδα. Είδαμε πόση σημασία έχει γιά τή συγκρότηση τού οικονομικού λογισμού τών άγροτών ή διάταξη τών προτεραιοτήτων μέσα στην οικογένεια, ή έσωτερική κατανομή τών ρόλων, ό τρόπος οικονομικής δράσης της οικογένειας γενικά. Τό άν θά αλλάξουν τά χαρακτηριστικά αυτά και πρós ποιά κατεύθυνση, θά έξαρτηθεί βέβαια άπό τήν άποτελεσματικότητα και τήν άνοχη τών τυπικών μηχανισμών μέ τούς όποιους άναπαράγεται και άνέβαλλε τόν έκσυγχρονισμό της ή άγροτική οικογένεια και ή μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση.

14. Βλέπε R. Redfield, M. Singer, έ. ά.

15. Βλέπε J. Campell, P. Sherrard, *Modern Greece*, Ernest Benn Limited, London 1968, σελ. 335.